

MEDRESELERDE OKUTULAN MANTIK VE FELSEFE DERSLERİNİN OSMANLI DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ ve ÖNEMİ

Yard.Doç.Dr. Fatma Zehra PATTABANOĞLU*

Özet

Bu makale Osmanlı medreselerinde okutulan mantık ve felsefe (hikmet) derslerinin Osmanlı düşüncesine etkilerini konu edinmektedir. Osmanlı düşüncesi İslâm düşünce geleneğinin bir devamı niteliğinde varlığını sürdürürken, medrese ve ulemanın katkılarıyla felsefe-kelâm ve tasavvuf bağlamında eklettik bir düşünceyi tazammun etmiştir. Osmanlı döneminde karşıt düşünceler olmakla birlikte medreselerde akli ilimlerden sayılan mantık ve felsefe derslerinin ilmi ve teknolojik gelişmede olduğu kadar modernleşmede de ne kadar önemli olduğu pek çok âlim tarafından vurgulanmıştır. Nitekim zihni, yanlış düşünmekten korumayı amaç edinen mantık ilmiyle, doğru bilgi peşinde koşup mutluluğa varmayı hedef edinen felsefenin eğitim bakımından önemi inkâr edilemez bir gerçekliktir. Dolayısıyla bu ilimlerin Osmanlı'da kelâmî, tasavvufî, ahlâkî, hukukî, siyasî, edebî ve bilimsel düşünce gibi sayılabilecek pek çok alanda etkileri söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Mantık, Felsefe, Osmanlı düşüncesi.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF LOGIC AND PHILOSOPHY CLASSES AT MADRASAS IN OTTOMAN THOUGHT

Abstract

This article discusses the effects of logic and philosophy classes at Ottoman Madrasas to the Ottoman thought. While Ottoman thought had been continuing its existence as a follow up of Islamic thought tradition, it had comprised an eclectic thought in the context of philosophy, ilm al-kalam and Sufism with the help of madrasa and ulama. As well as there are opposite thoughts in Ottoman period, it had been emphasized by several scholars that logic and philosophy classes, which were regarded as intellectual disciplines, at madrasas were important not just for scientific and technological developments, but also for modernism. As a matter of fact; it cannot be denied that logic, which aspires to protect mind from thinking wrong, and philosophy, which aims to reach happiness by running after the exact information, have a great importance in terms of education. Thus, these sciences

* Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

have several effects during the Ottoman period in many fields like ilm al-kalam, Sufism, morals, law, politics, literature and science.

Keywords: Madrasa, Logic, Philosophy, Ottoman thought.

Giriş

Terim olarak mantık uygulamada iki anlamlıdır. “Düzgün düşünme” ve “mantıksal düşünme” adları verilen düşünme türünün ve tarzının adıdır. Diğer anlamıyla bu tür ve tarzı konu edinen felsefe disiplinin adıdır.¹ Doğru ve tutarlı düşünme bütün ilimler için geçerli olan temel bir metottur. Bu sebeple ilimlerin sınıflanmasında mantık en başta yer almış hatta ilimlerin ilmi sayılmıştır. Çünkü mantık bilgiye, bilgi de insanın nihaî gayesi olan mutluluğa ulaştıran anahtardır.² Bilgi kuramını ve akletmenin kuralını veren bu ilim, dil-düşünce ve varlıkla ilgili konuları kapsamakla birlikte düşünceleri, anlam arasındaki bağları ve düzeni yöneten ilkeleri inceleyen bir disiplindir. Düşünceler düşünmenin ürünüdür, hem bilimin ve felsefenin hem de günlük hayatın ortak bir malzemesidir; her bilginin birinci derecede başvurduğu anlatım araçlarıdır. Dolayısıyla felsefenin, bilimin, günlük hayatın ortak malı olan düşünceler arasındaki bağların, yine felsefe tarafından ve onun bir dalı olan felsefi mantık tarafından araştırılması gerekir.³

Esasen mantık Aristoteles’in *Organon*’u ile başlamaktadır. Demokritos’un duyular ve bağlantılara ait ilk mantık hareketinden sonra sofistler, diyalektiği sabit ve ortak bir hakikatin olmadığını göstermek için olumsuz anlamda kullanmışlardır. Sokrat, hakikati doğurtma usulünde konuşma ve soruşturmayla kavramları tanımlayarak tikel kavramlardan tümel kavramlara yükselirken, Platon da diyalektiğe pozitif şeklini vermiştir. Fakat Aristo mantığı Platon’un ideaları yerine bireysel cevherden hareket ederek oradan türlere, cinslere yükselerek tümel kavramları elde ederek *Organon*’da düşüncenin kurallarını ve kanıtlama tekniğini kurmuştur. Aristoteles mantığı hem formeldir, şekle aittir bundan dolayı içerikli bir bilim değil âlettir; hem de mantık kanıtlarıyla fizik ve metafizik hakikatler elde edilir.⁴ Dolayısıyla mantık, ahlâk ve metafizik problemleri ile beraber felsefenin bir kısmını teşkil eder. Mantığın felsefeyle münasebetine dair üç görüş bulunmaktadır: Aristotelesçiler için mantık, sadece bir metodoloji, felsefeye giriştir. Realizm taraftarlarına göre mantık, ilke ve normları gerçek üzerine dayandığı için felsefenin esaslı bir kısmıdır. Bu iki anlayışı uzlaştıran Yeni Platonculara göre mantık, aynı zamanda hem felsefeye giriş, hem de felsefenin bir bölümüdür.⁵

¹ Doğan Özlem, *Mantık*, Anahtar Kitaplar Yayınları, İstanbul 1994, s. 27.

² İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *DİA*, c. 28, s. 19.

³ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 99.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ülken Yayınları, İstanbul 2000, s. 21.

⁵ Necip Taylan, *Mantık*, Marifet Yayınları, İstanbul 1988, s. 8, 10-11.

İlimler sınıflamasında aklî ilimlere karşılık gelen felsefe ve hikmet ise, ilkçağlardan itibaren insanlığın düşünme ve akletme yeteneklerini sınadığı alanlardan birisi olagelmıştır. Thales ile başlatılan, Sokrates, Platon, Aristoteles gibi bilge kişilerle şekillenen felsefe mutlak bilgiye ve mutluluğa ulaşmada vasıta olarak görülmüştür. Nitekim eski Yunanistan'da “hikmet sevgisi (philosophia)”, “bilgelik sevgisi” olarak felsefeyi tanımlayan ilk kişi Pythagoras'dır. Hatta o mütevazı bir tavırla kendisini bir filozof değil “hikmeti arayan kişi”, “bilgelik dostu” olarak tanımlar.⁶ Varlık, bilgi ve değerler alanıyla ilgili problemleri akılcı ve tenkitçi yöntemlerle inceleyen ve temellendiren bu ilim⁷ Kindî (ö. 873) tarafından “insanın gücü yettiği ölçüde Yüce Allah'ın fiillerine benzemesi”, “insanın gücü yettiği ölçüde ebedî ve küllî olan varlıkların hakikatini, mahiyet ve sebebini bilmesi”, “sanatların sanatı ve hikmetlerin hikmeti”⁸, olarak tanımlanır. Fârâbî'ye (ö. 950) göre felsefe varlık olarak varlığın bilgisidir.⁹ Ahlâk, siyaset, matematik, doğa ilmi, mantık ve metafiziği felsefî ilimlerden gören İbn Sînâ'ya (ö. 1037) göre metafizik, “varlık olarak varlığın bilgisidir, fiziksel ve matematiksel varlığın ve bu iki varlıkla ilişkili şeylerin ilk sebeplerinin, sebeplerinin sebebini ve ilkelerinin ilkesinin (Yüce Tanrı) incelendiği ilimdir”.¹⁰

İslâm dünyasında felsefî kültürün en önemli bağlantı noktaları medreseler ve tercüme merkezleridir. Medreseler, mensuplarının sahip bulunduğu ilim ve felsefeyi, Rum, İran ve Hind mahsulü akli besleyici bilgileri etrafa yaymışlardır. Tercümelerle Farslar, Rum ve Hind'ten, Süryaniler de hepsinden nakiller yapmışlardır. Süryani dilinden, Yunanca'dan Farsça'dan ve Sanskritçe'den Arapça'ya tercüme hareketleri hızlanmıştır¹¹. Felsefî düşüncenin alt yapısını teşkil eden tercümeler dönemi, Antik çağın düşünce ve eserlerinin İslâm Dünyasına nakledilmesinde önemli bir role sahiptir. Nitekim fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında Müslümanlar Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle tanışınca kendi hâkimiyetlerini pekiştirmek için onların bilgi birikimini elde ederek güç ve zaaf noktalarını keşfetmenin yanında, kendi düşüncelerini savunma ve İslâm'ın üstünlüğünü kanıtlama durumu hâsıl olmuştur.¹² Bu felsefî ya da aklî düşüncüyü Mutezile ekolü ile başlatan görüşler olmakla beraber ilk filozof Kindî kabul edilir. Dolayısıyla İslâm düşüncesinin yabancı kültürlerle karşılaşmasının sonucu olarak

⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara 2010, s. 3.

⁷ Mahmut Kaya, “Felsefe”, *DİA*, c. 12, s. 311.

⁸ Kindî, *Felsefî Risaleler*, çev.: Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s.66-67.

⁹ İbrahim Hakkı Aydın, *Fârâbî'de Bilgi Teorisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 14.

¹⁰ İbn Sînâ, *Metafizik*, çev.: Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 2, 4, 7.

¹¹ Y. Kumeyr, *İslam Felsefesi'nin Kaynakları*, çev.: Fahreddin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul 1992, s.121. Urfa ve Nusaybin Medreseleri, Cündişâpur Medresesi, İskenderiyye Medresesi, Antakya Medresesi, Harran Medresesi, Bağdat Medresesi kültür bağlantılarını sağlayan en önemli medreselerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Kumeyr, *age.*, s. 122-133.

¹² Mahmut Kaya, *agm*, s. 312.

Dehriyye, Tabiatçılık, Meşşâilik, İhvân-ı Safâ, İşrakîlik ve bağımsız düşünürlerin oluşturduğu çeşitli felsefî ekoller ortaya çıkmıştır.

1. İslâm Düşüncesinde Mantık ve Felsefenin Tarihi Gelişim Süreci

İslâm düşüncesinde mantık ilmine dair çalışmalar Aristoteles'in eserlerinin tercüme edilmesiyle başlamıştır. İslâm mantığının gelişiminde tıp ilmiyle başlayan ve kelâm ilmiyle sona eren bir çizgiden bahsedilebilir¹³. İlk İslâm filozofu kabul edilen Kindî, Aristoteles'in mantık eserlerine dair bazı çalışmalar kaleme almıştır. Henüz bilim ve felsefe geleneği bulunmayan bir toplumda Kindî'nin yalnızca kavramsal bilgiye ilişkin bilmek ile ilgili olarak akıl, makûl, mahsus, küllî, cüz'î lafız ve benzeri kavramlara dair açıklamaları son derece önemlidir. Doğrudan mantıkla ilgili metinleri günümüze ulaşmasa da mantığı kurmada temel yapıyı oluşturan tümeller ve dil ile düşünce ayrımında derin bilgiye sahip olduğu görülür.¹⁴

Tercümeler devrini kapatıp yetkin, tam, kendi felsefî sistemiyle tutarlı ve zengin muhtevalı eserler ortaya koyarak mantığa İslâm kültürünün hüviyetini kazandıran Aristoteles'ten sonra "ikinci muallim" unvanını elde eden Fârâbî olmuştur. Fârâbî'ye göre mantık ilmi bütün halinde aklı düzeltmeye ve yanlış yapılması mümkün olan bütün makûl şeylerde insanı doğru yola ve gerçek tarafına yöneltmeye yarayan kanunları ve insanı makûllerde yanlıştan, sürçmeden ve hatadan koruyan ve muhafaza eden kanunları verir. Bir de yanlış yapan bir kimsenin makûllerde yanlış yapmış olup olmadığından emin olunmazsa onun denemesi için kullanılan kanunları gösterir¹⁵. Ona göre bu ilim nahiv ilmine benzer. Çünkü mantık ilminin akıl ile makûlata nispeti, nahiv ilminin dil ile kelimelere nispeti gibidir. Mantık ilminin makûllere nispeti aruzun şiir vezinlerine nispeti gibi olduğu için, mantık aruz ilmine de benzer. Aklın yanlış yapıp yapmadığından emin olamadığımız makûllerde onları deneme ve sınama âleti olan mantık kanunları birçok cisimleri kontrol etmek için âlet olan terazilere ve ölçülere de benzer. Eğer mantık ilmini bilmezsek gerçeğe varanın doğruluğunu, gerçeğe nasıl vardığını ve hangi yönden vardığını, delillerinin, fikrinin doğruluğunu nasıl icap ettirdiğini kesin olarak nasıl anlayacağımızı bilemeyiz. Dolayısıyla inançlarında ve düşüncelerinde zanlarla yetinmek istemeyen kimseler için mantık zorunludur.¹⁶ Fârâbî'ye göre

¹³ Ahmet Kayacık, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *Yeni Türkiye*, Ankara 2000, sayı: 33, s. 600. Mantığın tıpla bağlantılı olup doktorların eğitiminde birinci derecede rol almasının sebebi tabiblerin Aristoteles ve mantık şârihleri (Râzî, İbn Sinâ, İbn Meymun gibi) olmasında yatar. Mantık tıbbî araştırmaların öğretim metodundan ayrılmaz bir unsur idi. İskenderiyye Okulu'nda Galinos'un tavsiye ettiği metotta mantık başta geliyordu. Mantık öğretiminin çeşitli dallarında köprü vazifesi yapıyordu. Kayacık, agm., s. 600-601.

¹⁴ Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2008, s. 219.

¹⁵ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, çev.: Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 67.

¹⁶ Fârâbî, *age*, s. 68-73.

mantık bilimin bir parçası olmayıp özerk bir bilim ve bilimlere giriştir. Doğru bilmeyi öğrettiği için tüm bilimlerden önce öğrenilmesi zorunlu bir bilimdir. Mantık sayma ve ölçme bilimi gibi sûrî bir bilimdir, onun sûriliği tümeller konusunda görülür. Dolayısıyla mantık dilbilim değildir, bir öğrenme, öğretme ve bilme bilimidir.¹⁷

İbn Sînâ'ya göre bir şeyin bilinmesi tasavvur ve tasdik yönündendir. Mantığın gayesi de tasavvur ve tasdik bilgisi vermektir.¹⁸ Felsefenin amacı ise insanın bilme gücü ölçüsünde bütün şeylerin hakikatlerine vakıf olmasıdır. Felsefenin bütün teorik incelemeleri bütün yönlerden içerdiğini düşünenlere göre mantık, hem felsefenin bir parçası hem de diğer parçaları için âlettir.¹⁹ Aristoteles'in kurduğu, Fârâbî'nin geliştirdiği mantığa İbn Sînâ son şeklini verir. Fârâbî gibi o da mantığa öğrenme ve öğretmedeki işlevinden dolayı et-talim, *Organon*'a et-talimü'l-evvel, burhanî kıyas için talimî kıyas adlarını verir. Ona göre tümellerin varlığını araştırmak mantığın değil, metafiziğin konusudur. Mantık en önce gelen bilimdir. Onu önceleyen başka bir bilim yoktur. Yani mantığın mantığı yoktur. Dolayısıyla mantığı öğrenmek kadar uygulamak da zorunludur.²⁰ İbn Sînâ mantığı daha sistemleştirerek âdeti bir 'İslâm mantık geleneği' kurmuştur. *İşârât, Şifâ, Necât, Uyûnü'l-hikme, Mantıku'l-meşrikiyyûn* eserlerinde mantık bölümüyle başlangıç yapmıştır. Bu gelenek her ne kadar Stoacı ve Yeni Eflatuncu süzgeçten geçen Aristoteles ve Porphyrios'un eserlerine dayansa da İslâm düşünürlerinin bu konudaki çabalarının değerini azaltmamıştır. Çünkü kavram incelemesi, beş tümel, önergeler, kıyasın formu ve maddesine dair araştırmalar Arap dilinin özellikleriyle bir İslâm mantığının oluşumunu sağlamıştır.²¹

İbn Sînâ'ya göre felsefenin amacı insanın bilme gücü ölçüsünde bütün şeylerin hakikatlerine vakıf olmasıdır. Mantık hem felsefenin bir parçası hem de felsefenin diğer parçaları için bir âlettir.²² Mantık, bilinmeyen bilgisi ulaştırmaları bakımından zikredilen şeyleri ve başka bir bakımdan değil de bu bakımdan ona ilişkin şeyleri incelemektir. Gayesi de zihne tasavvur ve tasdik bilgisi vermektir.²³ İbn Sînâ *İşârât*'ta mantığı şöyle tanımlar: "Mantık insana zihinde kazanılmış bilgilerden kazanılacak bilgilere geçme işlemlerini, bu bilgilerin özelliklerini, bu geçiş işlemlerini düzgün veya düzgün olmayarak meydana getiren sıralama ve yapıların sınıflarını ve bunların sayısını öğreten bir bilimdir.

¹⁷ Ali Durusoy, *age*, s. 39-41.

¹⁸ İbn Sînâ, *Kitabu'ş-Şifâ/Mantığa Giriş*, çev.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 11-12.

¹⁹ İbn Sînâ, *age*, s. 5, 8.

²⁰ Durusoy, *age*, s. 152-154.

²¹ Abdulkuddûs Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 64-65.

²² İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, s. 5, 8.

²³ İbn Sînâ, *age*, s. 9, 12.

Mantıkçının işi ise, açıklayıcı sözün ilkelerini ve bunlarla tanım ve benzerinin nasıl yapıldığını kanıtın delillerini ve bu ilkelerle kıyas ve benzerinin nasıl yapıldığını, açıklamaktır".²⁴

İbn Sînâ, İsağûcî, kategoriler, yorum üzerine, kıyas, ispat, diyalektik, safsata, retorik ve şiir olmak üzere mantığı dokuz bölümde ele alırken, felsefeyi teorik ve pratik olarak ikiye ayırmış, Aristoteles geleneğine uygun bir şekilde teorik ilimleri fizik, matematik ve ilâhiyat, pratik felsefeyi ahlâk, ev idaresi ve siyaset olarak taksim etmiştir.²⁵ İbn Sînâ'nın felsefî çabası felsefenin bütün bölümlerini Aristoteles mantığı temelinde kendi içinde tutarlı bir şekilde bir araya getiren bir felsefe sistemi yaratma girişimidir. Kendisinden önceki Arap felsefesinin iki hâkim anlayışını yani Plotinus ve Proklus'un temel metinleriyle beraber Kindî çevresinin Yeni-Eflatuncu ve Fârâbî okulunun, yani Bağdat Meşşâîlerinin Aristotelesçiliğini felsefî açıdan dinamik, teorik açıdan ise ikna edici sistemle büyük bir ustalıkla bir araya getirmiştir.²⁶

Ancak mantığı ciddi anlamda İslâm dünyasında meşrulaştıran ve mantık ilminin önemini vurgulayan Gazzâlî (ö. 1111) olmuştur. O felsefenin bazı kısımlarını özellikle de metafiziği eleştirdiği halde mantığa ve analitik düşünceye büyük saygı gösterir. Mantıkla diğer ilimler arasında sıkı bir ilişkinin var olduğuna dikkat çekmek ister. Dolayısıyla ona göre vezinsiz şiir, irabsız nahiv ilmi olamayacağına gibi mantıkla alâkası olmayan bir ilim de olamaz.²⁷ Ayrıca Gazzâlî, "Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez." sözüyle o zamana kadar kabul görmeyen bir ilim dalı olan mantığın İslâmî ilimlerin temeli haline gelmesini sağlamıştır. Böylece Aristoteles'in formel mantığına İslâm âleminde meşruiyet kazandırarak medreselerde okunmasına sebep olmuştur.²⁸ Gerçekten de o Müslümanların üzerinde ittifak edebilecekleri ortak bir metodoloji kriterinin bulunması gerektiğini, eğer böyle bir ölçü bulunmazsa aralarındaki ihtilafın kaldırmanın mümkün olmayacağını böyle bir mi'yarın (ölçü) da mantık olabileceği kanaatindedir.²⁹ Gazzâlî ile usulcüler mantığın özellikle kavram tahlili, delâlet ve tanım konularından son derece yararlanmışlardır. Mantık yalnız felsefecilerin uğraştığı bir alan olmaktan çıkarak, din ilimlerinin ve kelâmın temel kurallarını oluşturan bir ilim olmuştur.³⁰ Nitekim Gazzâlî ile mantık ve felsefeye dair konular kelâm ilminde

²⁴ İbn Sînâ, *İşârât ve't-Tenbîhât*, çev.: Ali Durusoy, Muhiddin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 2, 4.

²⁵ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, çev.: Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2004. s. 34-35.

²⁶ Gutas, *age.*, s. 137-138.

²⁷ İbrahim Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s.12.

²⁸ Çapak, *age.*, s. 13.

²⁹ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s.122.

³⁰ Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", s. 65.

daha fazla ele alınmaya başlayınca kelâmî süreç mütekaddimûn ve müteahhirûn olarak ikiye ayrılmıştır. Daha sonra Fahreddin Râzî (ö. 1209) ile felsefenin kelâm ve felsefe konuları iç içe geçmiş, nihayet İcî'nin (ö. 1355) çalışmalarıyla felsefe ve kelâm konuları artık aynı eserde vücut bulmuştur.

Felsefî ilimleri riyaziyat (matematik), mantık, tabiat, ilâhiyat, siyaset ve ahlâk olmak üzere altı kısımda ele alan Gazzâlî'ye göre felsefecilerin en çok yanıldıkları meseleler ilâhî ilimlerdedir. Gazzâlî, onların mantıkta burhan için kabul ettikleri şartlara lâyıkiyle riayet edemediklerini, bu yüzden aralarında pek çok ihtilafın olduğunu söyler. Ancak ona göre felsefî ilimlerden olan mantıkta ne müspet ne de menfi yönden bir durum söz konusudur. Mantık delillerin kıyaslarını, usulünü, burhanın mukaddimelerinin şartlarını bu mukaddimelerin nasıl tertip edileceğini, hadd-i sahih denilen tariflerin şartlarını, bunun nasıl takip edileceğini, ilmin ya tasavvur ya da tasdikten ibaret olduğunu tetkik eder. Dolayısıyla inkâr edilmesi gerekmez.³¹ Tümmeller konusunda din bilginleri özellikle kelâmcılar ve hadisçiler ile mantıkçılar arasında ortaya çıkan ihtilaf, mantık ilmine karşı menfi bir tavrın çıkmasına neden olmuş ancak, Gazzâlî'nin mantığı kelâm ilmine dâhil etmesiyle bu durum değişmiştir³². Bütün çabasına rağmen felsefeden uzaklaşamayan Gazzâlî aslında belki bir felsefeyi başka bir felsefe için terketmiş, daha da önemlisi felsefeye dini bir kisve giydirmiştir. Bunun karşısında tabii olarak dinî düşüncenin oluşumunda da felsefenin etkisi söz konusu edilmiştir.³³ Netice itibarıyla Aristoteles mantığı karşısında İslâm mantıkçıları İbn Rüşd gibi Aristoteles mantığını aynen alıp şerh edenler; Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Hazm (ö. 1064), Gazzâlî ve İbn Haldûn (ö. 1406) gibi Aristoteles mantığını kültüre, dile ve dine adapte edenler; İbn Teymiyye (ö. 1328) ve Suyûti (ö. 1505) gibi Aristoteles mantığını reddedip ona muhalefet edenler olmak üzere üç ayrı kategoride yer almışlardır.³⁴

Diğer taraftan aklî ilimleri hikmet ve felsefe ilimleri olarak değerlendiren İbn Haldûn'a göre, bu ilimler bir kavme mahsus olmayıp bütün kavimler arasında müşterektir. Bu ilimler mantık, tabiat, ilâhiyat ve riyaziyat olarak dört kısma ayrılır. İbn Haldûn riyaziyatı da geometri, aritmetik, musiki ve kozmografya olarak taksim eder. Bunlarla birlikte felsefî ilimlerin sayısını yediye çıkarır. Ona göre felsefî ilimlerin başında bulunan mantık, bilinenler vasıtasıyla bilinmesi gereken

³¹ Gazzali, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, çev.: Hilmi Güngör, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 29-32.

³² Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", s. 65. Aristoteles'in cevher tanımının İslâm akaidi ile telifini imkânsız gören kelâmcıların etkisiyle mantık kitaplarından kategoriler bölümü çıkarılmıştır. Bingöl, agm., s. 66.

³³ Taylan, *age.*, s. 26.

³⁴ İbrahim Emiroğlu, "Mantık", s. 45. İbn Teymiyye "Mantıkla uğraşan zındıkladır." diyerek mantığa karşı tavrını dile getirmek istemiştir. Mantığa karşı düşmanlık besleyenler hakiki bilgiye ulaşmada mantığın tek başına anahtar olamayacağını vurgulamaya çalışmışlardır. Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi, Dergâh Yayınları*, İstanbul 2009, c. I, s.162.

meseleleri anlamak ve istenildiği vakit zihni yanılmalardan koruyan bir ilimdir.³⁵ İbn Haldûn ilâhiyat bahsinde felsefe ile kelâm ilmini karşılaştırır, Fahreddin Râzî'yle birlikte kelâm ve felsefe konularının birbirine karıştığını nakleder. Ona göre, “hâlbuki bu iki ilim gerek kurucuları gerek konu ve meseleleri bakımından birbirinden başkadır. Bu iki ilmin birbirine karışması deliller ileri sürülürken maksatların aynı olmasından ileri gelmiş ve aynı sebepten dolayı kelâm ilmi güya delil ve hüccetler yaratmak için telif edilmiş gibi görülmüştür, ancak kelâm ilmi bilginlerinin aklı deliller ileri sürmeleri iman umdelerinin doğruluğu farz ve kabul edildikten sonra bidat ehlinin inan ve itirazlarını red ve defetmek içindir. Sonradan kelâmcıların aşırı gidenleri kelâm ve felsefe meselelerini tasavvufla karıştırıp bütün ilimleri birleştirmişlerdir”.³⁶

Meşşâî akımda Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd (ö. 1198); İhvân-ı Safâ hareketi; mülhid filozoflar Ravendî (ö. 913) ve Ebû Bekir Zekeriyâ Râzî (ö.925); İslâm mistisizmi ve Meşşâîliğe karşı alınan tavırda Gazzâlî ve İbn Arabî (ö.1240); İshrâkî cereyanda Sühreverdî (ö. 1191) ve İbn Tufeyl (ö. 1185); bağımsız filozof olarak İbn Haldûn ve Ebû Berekât Bağdadî (ö. 1175); kelâm ve felsefeyi mezcedenler Fahreddin Râzî, İcî, Neseffî (ö. 1289), Cürçânî (ö. 1413), Taftazânî (ö. 1350) gibi düşünürler İslâm düşüncesinde felsefî hareketler içinde yer almışlardır.³⁷ Nitekim İslâm'da felsefe deyince yalnız başına felâsife hareketini değil, onun yanında kelâm, tasavvuf ve benzeri, kendini akla dayanan nedenlerle meşrulaştırmak iddiasında olan her türlü düşünce hareketleri, bu hareketin ürünleri olan Tanrı, evren, insan hakkında ortaya atılan her türlü tutarlı, yöntemli, sistemli görüşleri, bu görüşlerin, tezlerin temsilcileri olan kişileri, bunların ortaya koymuş oldukları eserleri ve faaliyetleri anlaşılır.³⁸

2. Osmanlı Medreselerinde Mantık ve Felsefe Tedrisatı

Selçuklu Türklerinden miras kalan medrese sistemi Osmanlıların yeni unsurlar katmasıyla devam etmiş, fetih politikalarına göre fethedilen yerlerde ilk önce cami ve yanında bir medrese açılması bir gelenek halini almıştır.³⁹ Osmanlı medreseleri devletin kuruluşundan başlayıp 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar inişli çıkışlı bir seyir izlemekle beraber, ülkenin ilim, irfan, kültür, medeniyet ve sosyal hayatına doğrudan doğruya büyük hizmetleri geçmiş bir eğitim kurumudur. Bundan

³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev.: Zakir Kadiri Ugan, MEB. Yayınları, İstanbul 1988, c. II, s. 566-568. Mantığın faydası insanın fikri, akli ve iradesi ile erebildiği derecede kâinatın hakikat ve mahiyetini araştırırken, varlıklar ve varlıklara ârız olan halleri incelerken hataları doğrularından ayırabilmesine yardım etmesidir. İbn Haldûn, *age*, c. II, s. 566.

³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, s. 608.

³⁷ Macid Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.

³⁸ Ahmet Arslan, *İbn Haldûn*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 203.

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları” *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999, s. 234

başka siyasî, askerî, dinî, adlî ve sosyal hayatın gerektirdiği yöneticileri yetiştirmek suretiyle de ülke insanına hizmet etmiş bir müessesedir. Bu bakımdan medrese, Osmanlı devlet ve toplumunun ihtiyaç duyduğu pek çok alandaki uzmanı yetiştirmek suretiyle gerçek görevini yerine getirmiştir.⁴⁰

Osmanlı düşüncesin şekillenmesinde medreselerin payı yadsınamaz. Dolayısıyla bu kurumların müfredatındaki derslerin ve okutulan kitapların incelenmesi öğretimin kalitesi ve seviyesi hakkında bilgilenmeyi sağlarken, dönemin düşünce hayatına dair de ipuçları vermektedir. Ancak konumuz mantık ve felsefe dersleriyle sınırlı olacağından bu çerçevede değerlendirme yapılacaktır. Medreselerdeki mantık ve felsefe derslerinin muhteviyatına geçmeden önce bu kurumların işlevini ve fonksiyonunu anlamada fayda bulunmaktadır.

2.1. Osmanlı'da Medrese Sistemi

Osmanlı ilim zihniyeti Anadolu Selçuklu, dolayısıyla İslâm medeniyetinin bir devamı şeklinde gelişme göstermektedir. Bu zihniyetin oluşumunda önemli etkileri olduğu düşünülen Osmanlı medreselerin teşkilatlanmasını genel hatlarıyla görebilmek için hangi dönemlerde nasıl bir ivme kazandığının tespit edilmesi önem taşımaktadır. Bu sebeple Osmanlı medreseleri, kuruluşundan Sahn-ı Semân medreselerine kadar (1331-1471); 1471'den Süleymaniye medreselerinin kuruluşuna kadar (1471-1557); 1557'den ıslahat dönemine kadar (1557-1913); 1913'den Cumhuriyet dönemine kadar ele alınabilecek süreçlerde değerlendirilebilir.⁴¹

Orhan Gazi ilk Osmanlı medresesini İznik'te kurarak, baş müderrisliğine de tahsilini Mısır'da tamamlayan Dâvûd-i Kayserî'yi (ö. 1351) tayin etmiştir. Tâceddin el-Kürdî, Alâeddin Esved gibi devrin büyük âlimleri bu medresede ders vermişlerdir.⁴² Eğitim seviyesi hakkında kesin bilgiler olmasa da başta Dâvûd-i Kayserî olmak üzere, müderrisliğe tayin edilmiş olan şahısların hayatları ve eserleri, dolayısıyla bilimsel etkinlikleri incelendiğinde, medresenin oldukça yüksek

⁴⁰ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004, s.64.

⁴¹ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 2005, c. I, s. 71-75; Cevat İzgi kuruluşundan Yıldırım Bayezid devrine kadar (1331-1402) olan dönemi ilave etmekte, (1557-1908) tarihlerini değerlendirmeye almaktadır. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, c. I, s. 35-38; İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı ilim hayatını, "devletin kuruluşundan Münecimbaşı Ahmed Dede'nin 1702'de ölümüne kadar süren klasik dönem", "1702'den modern eğitim kurumlarının kurulduğu 1773'e kadar devam eden gerileme ve arayış dönemi" ve "1773'ten itibaren devletin siyasî bir teşkilât olarak ortadan kalktığı 1923'e kadar süren modernleşme dönemi şeklinde taksim etmektedir. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar-İlim ve Kültür" *DİA*, c. 33, s. 549.

⁴² İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 235.

seviyede bir eğitim kurumu olduğu ve o devirde naklî bilimlerin yanında aklî bilimlere de ne kadar önem verildiği anlaşılır.⁴³

Osmanlılarda medrese sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşımaktadır.⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğunun klasik döneminde bilim ve eğitimin başlıca kaynağı ve en önemli müesseseleri olan medreseler, İslâm geleneği çerçevesinde aynı esaslara bağlı kalmakla beraber, özellikle teşkilat bakımından Osmanlılarda birçok değişikliklere uğramıştır.⁴⁵ Medreseler kuruluşundan 19. yüzyıla kadar ilmî ve fikrî hayatta etkili, devlet ve toplumu belirli seviyelerde yönlendiren bir kurum olarak faaliyet göstermiştir. Bundan dolayı hukukî, idarî ve askerî yapılanmada, vakıf sistemi gibi toplumsal kurumların uygulanmasında devletin zorlandığı yerlerde çözümler üreterek Osmanlı dünya görüşü ve zihniyetinin oluşmasında, devlet-asker-halk ilişkilerinde uzlaştırıcı ortamın sağlanmasında aktif rol oynamıştır. Ayrıca tercüme faaliyetlerinde, kanunnamelerin ve vakfiyelerin hazırlanmasında değişik dinî ve ırkî zümreleri kucaklayan bir anlayışın oluşmasında ulemanın önemli katkıları bulunmaktadır.⁴⁶

Fatih öncesi dini ilimlerin eğitimi yaygın iken, bu medreselerden farklı olarak Fatih zamanında kurulan Semâniye medreseleri vakfiyesinde müderrislerin hem dinî hem de aklî ilimlerde (mantık, felsefe ve matematiği kapsayan) ehil olmaları şart koşulmuştur. Bu durum Süleymaniye medreselerine kadar uzanmaktadır. Fatih medreselerinin kuruluşundan sonra müderrisi 20-25'li (müderrisin aldığı akçe miktarı) Hâşiye-i Tecrîd medreseleri, 30'lu Miftah medreseleri, 40'lı Telvih medreseleri, 50'li Hâriç medreseleri, 50'li Dâhil medreseleri, Sahn medreseleri, Altmışlı medreseler şeklinde paye bakımından derecelendirilmiştir.⁴⁷ Süleymaniye külliyesinin açılmasından sonra medrese rütbelerinin sayısı İbtidâ-ı Haric, Hareket-i Haric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsila-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsila-i Süleymaniye, Süleymaniye olmak üzere ona çıkmıştır.⁴⁸ Bilimle ilgili kurumlar astronomi sahasında müneccimbaşılık, muvakkithaneler, İstanbul rasathanesi; tıp alanında hekimbaşılık, dârü'ş-şifalar ve Süleymaniye tıp medresesidir.⁴⁹

⁴³ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s. 7; Ülker Öktem, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 15, Ankara 2004, s. 272.

⁴⁴ Mehmet İpşirli, "Medrese, Osmanlı Dönemi", *DİA*, c. 28, s. 327.

⁴⁵ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 482.

⁴⁶ İpşirli, agm., s. 332.

⁴⁷ Baltacı, *age.*, s. 121-126.

⁴⁸ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 36-37.

⁴⁹ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 254-255.

Medrese talebeleri derslere başladıkları tarihten itibaren hangi dersten hangi eserleri okumuşlarsa okudukları eserlerin adlarının da bulunduğu hocalarından bir belge almışlardır. Bununla öğrencilerin daha yüksek bir müderrisin dersine devam ederek medrese derslerini tamamlayıp, ders okutmaya müsaade ve salâhiyetle en son bir vesika ile müderrislik veya kadılık yoluna gitmeleri sağlanmıştır. Böylece icazetnameyi veren müderris, icazetnameye kendi ismini yazdıktan sonra kendisi o dersi kimden okuduğunu yani hocasının ve onun hocasının kim olduğunu zincirleme olarak yukarı doğru yazarak, İslâm âlimlerinin en büyüğüne bağlar.⁵⁰ Bu silsile 13. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da hatta İran ve Azerbaycan'daki ilim müesseseleri Fahreddin Râzî'ye kadar gider. Ayrıca tefsir, hadis, kelâm, felsefe, tıp, riyaziye edebiyat vs. aklî ve naklî ilimlerde pek çok eserler veren Râzî'nin icazet silsilesi birkaç vasıta ile birlikte Gazzâlî'ye kadar uzanır.⁵¹

Çeşitli araştırmacılar Osmanlı devletinde medreseleri ilk defa esaslı bir şekilde teşkilatlandırmanın Ali Kuşçu (ö. 1474) veya Mahmud Paşa ya da ikisinin birlikte olduğunu kaydeder. Nitekim Osmanlı medreselerinde ilimler gelişigüzel okutulmayıp belli bir nizam dâhilinde tedris edilmiştir. İlk tedrisat kanunu Fatih Sultan Mehmet devrinde hazırlanmıştır.⁵² Felsefî ilimlere merakı olan padişah Hocazâde (ö. 1487) ve Alaaddin Tûsî'ye (ö. 1482) birer *Tehâfüt* yazmalarını emretmekle kalmamış, *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerinin okutulmasını vakfiyede şart koşmuştur.

2.2. Medreselerdeki Mantık ve Felsefe Literatürü

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin müfredat programı hakkında en güvenilir kaynağın müderrislerin öğrencilere en düşük payeli (20'li) medreseden en yükseğine (Dârü'l-Hadis-i Süleymaniye) yükselmeleri sırasında her bir mertebeye verdikleri "temessük" denilen belgeler olmasına rağmen günümüze bunlardan herhangi bir nüsha ulaşmamıştır. Tedrisat programı hakkında müstakil bir eser olmamakla birlikte, 1741'de Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Villeneuve'nin isteği üzere yazılmış müellifi bilinmeyen *Kevâkib-i Seb'a*, İshak b. Hasan et-Tokadî'nin (ö. 1689) *Nazmu'l-Ulûm*, Saçaklızâde'nin *Tertîbu'l-Ulûm*, Erzurumlu İsmail Hakkî'nin (ö.1780) *Tertîb-i Ulûm*, Taşköprülüzâde'nin (ö.1561) *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, Kâtip Çelebi'nin (ö.1657) *Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-*

⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 75.

⁵¹ Uzunçarşılı, *age.*, s. 75-76.

⁵² İzgi, *age.*, s. 62-63. Halaçoğlu'na göre Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedip Sahn-ı Semân'ı kurduktan sonra veziriazam Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'yu ilmîye teşkilatını tanzimle görevlendirmiş diğer yandan Karamanî Mehmed Paşa'ya da bir kanunnâme hazırlatarak, ilmîye mensuplarıyla devlet memurları arasındaki mertebeleri tespit ettirmiştir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.135.

Ahakk, Bursalı İsmail Hakkı'nın (ö.1725) *Tamâmu'l-Feyz*, Cevdet Paşa'nın (ö.1895) *Tezâkir* adlı eserlerinde ve müelliflerin otobiyografilerinde okuyup okuttukları dersler hakkında verdikleri bilgiler ders programlarına ışık tutması bakımından önemlidir.⁵³

Osmanlılarda ilk devirlerde medreselerde derecelerine göre, çeşitli zamanlarda değişik dersler okutulmuştur. Ancak bu derslerin hangileri olduğu hakkında kesin bir bilgi elde edilememektedir. Buna mukabil diğer İslâm ve Türk devletlerinde okutulmakta veya okutulmuş olan fıkıh, kelâm, hadis, tefsir, fıkıh usulü türünden dersler (naklî ilimler) ile mantık, belagat, lügat, nahiv, hendese, hesap, heyet (astronomi) ve felsefe gibi derslerin (aklî ilimler) okutulduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Orhan Gazi'nin İznik'te tesis ettiği medreseye ilk müderris olarak aklî ilimlerde ihtisas sahibi olan Dâvud-i Kayserî'yi tayin etmesi en azından naklî ilimler yanında aklî ilimlerin de okutulduğunu göstermektedir.⁵⁴

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, “âlet ilimleri (ulûm-i âliye)” denilen mantık, kelâm⁵⁵, belagat, lügat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe ve hatta tarih ve coğrafya; “yüce ilimler (ulûm-i ‘âliyye)” denilen tefsir, hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü ve akâid den oluşan ilimlerdir. Tokadî *Nazmu'l-Ulûm* adlı eserinde ilimlerin haram ve helalliklerini inceleyerek, Ehl-i Sünnet itikadı olmak şartıyla kelâm ilmi öğrenmenin farz-ı ayn olduğunu anlatır ve *Tavâli*, *Fıkh-ı Ekber*, *Makâsıd* ve *Şerh-i Mevâkıf* gibi temel eserlerin isimlerini verir. Felsefe (hikmet) dersleriyle ilgili olarak *İşârât*, *Şifâ* ve *Hikmetü'l-Ayn* gibi kitapların isimlerini zikreder. Bu kitapların atomun bölünebilirliğini kabul etmediklerini, heyûla ve sûret gibi kavramların ispatının zor olduğunu, kıdemin ispatı gibi yirmi bir mesele daha olduğunu, Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'ünde, Hocazâde'nin *Tehâfüt* hâşiyesinde⁵⁶ bunları

⁵³ İzgi, *age.*, s. 68-69; Osmanlı medreseleri müfredat programı hakkında her esere göre ayrıntılı bilgi için bkz. İzgi, *age.*, s. 69-110. Ayrıca bkz. Baltacı, *age.*, s. 87-90.

⁵⁴ Halaçoğlu, *age.*, s. 137.

⁵⁵ Uzunçarşılı, kelâm ilmini konusu itibarıyla metafizikle de ilgili olduğu ve aklî delillere başvurduğu için İslâm felsefesi olarak adlandırarak âlet ilimleri arasında göstermektedir. Akâid ilmini ise Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri, haşr, cennet, cehennem gibi konuları hak olarak ele almasından dolayı ayrı bir ilim olarak değerlendirerek yüce ilimler arasında saymaktadır. Uzunçarşılı, *age.*, s. 23, 24.

⁵⁶ Osmanlı'da “Tehâfüt geleneği”nin felsefî düşüncenin gelişmesinde çok büyük katkısı vardır. On beşinci yüzyılda Hocazâde'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ve Alaaddin Tusî'nin *Kitâbu'z-zuhr*'u, 16. yüzyılda Karabağî Mehmet Efendi'nin (ö.1536) *Hocazâde'nin Tehâfütüne Talikatı*, Kazvîni'nin (ö.1503), Nev'î Efendi'nin (ö.1599), Müeyyedzâde Amasyavî'nin *Tehâfütleri*, Mestcizâde Abdullah Efendi'nin (ö.1736) *el-Mesâlik fi'l-hilafiyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hükemâ* adlı eseri bu açıdan önemli eserlerdir. Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 267; Kemal Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, s. 29-35, Sözen, “Klasik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Tutumu”, *Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 14, Isparta 2005, s. 4-5.

incelediklerini nakleder. Mantık ilminin din için lüzumlu olduğunu açıklayarak müctehidlerin bu ilmi bilmemesinin kötü bir zan olacağını, mantık bilmenin övünç kaynağı olduğunu, felsefe ile karışık mantık öğretiminin de haram olmadığını nakleder. Bunlar dışında tecvid, fıkıh, tasavvuf, ahlâk, hadis, tefsir, tıp, lügat ve tevârih, sarf ve nahiv adab, fıkıh usulü, me'ânî, hisâb, hendese, heyet, usturlab, rub', takvim, zîc (düstur ve takvim çıkarma kaideleri), remel, kimya, aruz, muammâ, hatt, karzu'ş-şiiir, inşâ, eş'âr ilimlerinden bahseder.⁵⁷ *Kevâkib-i Seb'â*'da ilimler, faydalı ilimler, ne faydası ne zararı olan ilimler ve zararlı ilimler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Akâid, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, mantık, matematik, astronomi, anatomi ve tıp faydalı bilimler içerisinde sayılırken, şiiir ve edebiyat ne faydalı ne de zararlı bilimlerden addedilmekte, felsefe ise, sihir ve astrolojiyle birlikte zararlı bilimler arasında gösterilmektedir.⁵⁸

İslâm dünyasında mantık, yüksek ilimlerden Kur'an, hadis, fıkıh gibi ilimlere araç olarak okutulmaktayken, Fârâbî ve İbn Sînâ zamanında kesin şeklini aldıktan sonra *Hidâye* şerhleri ile devam eden skolastik felsefe içerisinde yapılmaya başlanır. Bu mantık ilminin esası da Porphyrios'un *İsagoji*'si ile Aristoteles'in *Hermeneias*'ı, *Cathegories*'leri ve *Analytiques*'lerine dayanmaktadır. Onun için Fârâbî'den sonra bütün İslâm medreselerinde bu esasların dışına çıkılmamıştır.⁵⁹ Nitekim Osmanlı'da mantık ve felsefe ilmi diğer birçok alanda olduğu gibi İslâm düşüncesinin mirası olarak Osmanlılara intikal etmiştir. 'Mantık öğretimi caiz midir değil midir?' meselesi çoktan halledildiği için Osmanlı'da Semâniye medreseleri tesis edildiğinde ders programlarına mantık dâhil edilmiştir.⁶⁰ Mantık terimlerinin tercümelerle birlikte Arapçalaşmasından itibaren konuların tertibi, izahı, İslâmî ilimlerin metodolojilerinde bulduğu tatbik alanına uygun tarzda araştırılmasına kadar pek çok hususta İslâm kültürünün damgası vurulmuştur. Böylece mantık ilmi Osmanlı dönemi öncesinde kurumlaşan eğitim programlarında kendisine yer bulmuştur. Bütün bu gelişmeler İslâm kültürünün ortak mirası olarak Osmanlı dünyasına intikal etmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar özde hiçbir değişiklik göstermeden klasik medrese eğitiminde varlığını sürdürmüştür.⁶¹

Osmanlılara intikal eden temel mantık kitaplarında mantık konuları tasavvurat (kavram mantığı) ve tasdikât (hüküm mantığı) olmak üzere iki başlık altında toplanmaktadır. Genel olarak sözlerin incelenmesi ve delâlet bahsi, giriş niteliğinde ele alınırken; tasavvuratın başlangıç ilkelerinde beş külli, maksadı olarak tanım bahsi yer alır. Ardından tasdikât ilkeleri ve önermeler, maksadı olarak kıyas

⁵⁷ İzgi, *age.*, s. 78-79.

⁵⁸ Öktem, *agm.*, s. 280; Cevat İzgi, *age.*, s.68; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 175-176.

⁵⁹ Necip Taylan, *Mantık*, s. 79,

⁶⁰ Mehmet Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1928, s. 4.

⁶¹ Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", s. 73.

veya burhan gelir. Beş sanat sona bırakılarak klasik mantığın dokuz bölümü farklı bir tertiple sıralanır. Osmanlı döneminden önce bu sistem âdeta klişeleşmiştir.⁶² Osmanlı'nın bütün medreselerinde Aristoteles mantığına dayalı Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğine bağlı mantık anlayışı sürdürülürken, Batı'daki mantık gelişmelerinden 19. yüzyılın son çeyreğinde haberdar olunmuş, yeni mantık cereyanları araştırma gayesiyle değil de pedagojik gayelerle ders kitapları niteliğinde ele alındığından Batı'daki faaliyetlere iştirak edilememiştir.⁶³

Osmanlılar karşılaştıkları entelektüel ve pratik problemlerin çözümünü hep İslâm kültür ve biliminde aramışlardır. Dolayısıyla gelişim sürecinde büyük ölçüde medreselerden etkilenen Osmanlı düşüncesinin, İslâm düşüncesinin yelpazesi içinde değerlendirilmesi gerekir. Bu düşünce aynı zamanda kuruluşundan Cumhuriyet tarihine kadar giden süreçte ele alınan bütün ilmî faaliyetleri de içermektedir.⁶⁴ Lisan ilimlerinde Taftazânî, mantık-kelâm ilimlerinde Seyyid Şerif Cürçânî, hendese ve riyazî ilimlerde Kadızâde'nin adı öne çıkmaktadır.⁶⁵ İslâm medeniyetinde ilmî sürekliliği büyük oranda 13. yüzyıl ve sonrasında yazılan eserler sağlamıştır. Bu eserler yine büyük oranda Fahreddin Râzî tarafından kurulmaya başlanan Nasîruddin Tûsî (ö. 1274), Necmüddin Kazvînî (ö. 1253), Sirâcüddin Urmevî (ö. 1283) ve Kudbüddin Râzî (ö. 1311) tarafından geliştirilen mantıkî-kelâmî terminoloji ile İbn Sînâcı tefekkür anlayışının mantıkî-hikemî kavramlarına dayanmaktadır.⁶⁶

Sahn-ı semân medreselerinin kuruluşundan, Süleymaniye medreselerinin kuruluşuna kadar geçen dönemde Sahn-ı semân medreselerinden farklı olarak, matematik ve tıp medreseleri ile Dârü'l-hadis'e yer verilmiştir. Bu dönem, aynı zamanda, medreselerin gelişme ve yükselme dönemi olmuştur. Süleymaniye medreselerinde, kelâm ve hikmet şubesi içerisinde “İslâm felsefesi tarihi”, “genel felsefe tarihi” ve “mantık” dersleri yer almış ve bu disiplinlerden her birisine birer kürsü tahsis edilmiştir.⁶⁷

⁶² Emiroğlu, “Mantık”, s. 23.

⁶³ Bingöl, agm., s. 67, 73.

⁶⁴ İhsanoğlu, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, sayı: 33, Ankara 2000, s. 482.

⁶⁵ İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı-Felsefe Bilim Arka Planında Semerkand Matematik ve Astronomi Okulu”, *Divân İlmî Araştırmalar*, c. I, İstanbul 2003, s. 24.

⁶⁶ Fazlıoğlu, agm., s. 62.

⁶⁷ Öktem, agm., s.279. *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre, Osmanlı medreselerinde, faydalı bilimlerden olan mantıktan, önce *İsagûcî Risâlesi*, şerh ve haşiyeleri ile birlikte okunur; daha sonra şerhlerinden *Hüsam Kâtî ve Hâşiyesi*, *Muhyiddin Risâlesi*, *Fenârî ve Hâşiyesi*, *Şemsiyye Kitabı*, *Tehzîb*, *Şemsiyye'nin Şerhi*, *Kutbiddin-i Şirâzî Hâşiyeleri Seyyid ve Kara Davud*, *Sadudiddin ve Şerh-i Matâli* okunurdu. Öktem, agm., s. 281; Cevat İzgi, *age.*, s. 235.

Osmanlı medreselerinde okutulan mantık kitaplarının önemli bir kısmı Osmanlı öncesi dönemin son devrelerine aittir. Ebherî'nin (ö.1264) *İsagûcî*'si⁶⁸, Necmeddin el-Kazvî'nin *eş-Şemsiyyesi*, Urmevî'nin *Metâlu'l-Envâr*'ı bunun en güzel örnekleridir⁶⁹. Osmanlı döneminde de Molla Fenarî'nin (ö.1350) *Risâle-i Esiriyye*'si (Ebherî'ye şerh) ile Gelenbevî'nin (ö. 1791) *Burhan*'ı gibi önemli telifler bulunmaktadır. Ayrıca Hızır Bey (ö. 1458), Hocazâde (ö.1487), Hayalî (ö.1470), Taşköprülüzâde Ahmet Efendi (ö. 1561) ve Yanyalı Es'ad Efendi (ö.1730) mantık konularında çalışmalar yapmışlardır⁷⁰. Bu bilginler aynı zamanda kelâm ve felsefe konularında da çalışmalar yapmışlardır. Bu alanlarda eserler veren ve değerlendirmeler yapan Alaaddin Tûsî, Kemalpaşazâde (ö.1534), Kınalızâde (ö. 1572), Kâtip Çelebi, Ahmet Cevdet Paşa, Gelenbevî gibi düşünürleri de ilâve etmek gerekir. Ancak Osmanlı'da Fahreddin Râzî, mektebine bir tepki olarak ortaya çıkan İbn Teymiyye Mektebi'nin temsilcilerinin mantık ve felsefe ilimlerine olumlu bakmadıkları görülür. Nitekim Birgivî Mehmed Efendi (ö. 1573) ve Kadizâdeliler hareketini başlatan Kadizâde Mehmed Efendi (ö. 1635) aklî ve felsefî ilimlerin tahsiline karşı çıkararak taassubun oluşmasına sebep olmuşlardır.⁷¹

Tanzimat döneminde yenileşmeye çalışılan medrese programlarında mantık yine yer almış ve çeşitli eğitim programlarında okutulmak üzere bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, oldukça çok denecek kadar Türkçe mantık kitabı yazılmıştır. Aslında bunların ana kaynağı yine Ebherî'nin *İsagûcî*'sidir. *İsagûcî* ya tercüme edilmiş, ya şerh edilmiş, ya da onun planı ele alınarak yeniden yazılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın 1877'de yayınladığı *Mi'yar-ı Sedat*'ı bu serinin en güzel eseridir. Bu eserler arasında az da olsa geleneksel olmayanları da vardır. Avrupada'ki yeni mantık akımlarını da içine alan ilk Türkçe te'lif mantık kitabı, Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat'ın *Mizanu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı eseridir.⁷²

⁶⁸ Ebherî'nin *İsagûcî*'si medreselerde mantık alanında okutulan ilk kitap olması bakımından önemlidir. Muhtasar bir eser olmasına rağmen delâlet, lafızlar, tanım, önermeler, kıyas, burhan gibi içerik bakımından mantığın bütün konularını kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Esîrüddin Ebherî, *İsagûcî*, çev.: Hüseyin Sarıoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

⁶⁹ Bingöl, agm.,s. 67.

⁷⁰ Bingöl, agm., s. 67. Aslında Gelenbevî İsmail Efendi bir tarafa bırakılacak olursa, 15. yüzyıldan itibaren Tanzimat'a (1839) kadar Osmanlı dünyasında, şerh ve hâşiyelerin dışında orijinal te'lifler görmek pek mümkün değildir. Nitekim medreselerde 13. yüzyıldan itibaren mantık eğitiminin elif-ba'sı olan Ebherî'nin *İsagoci*'si ve daha ileri seviyede bilgiler veren Semerkandî'nin *Kıtas*'ı ile 18. yüzyılın en önemli te'lifi olarak bilinen Gelenbevî'nin *Burhan*'ının muhtevasına bakıldığında, 18. yüzyıl Türk aydını, mantık konularında ne biliyorsa, 13. yüzyıl Türk aydınının da aynı şeyi bildiği görülecektir. Bingöl, agm., s. 67.

⁷¹ A. Yaşar Ocak, , "Düşünce Hayatı (14.-17.Yüzyıllar)", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999, s. 185.

⁷² Bingöl, agm., s. 72.

Süleymaniye medreselerinin kuruluşundan II. Meşrutiyete kadar geçen zaman diliminde ise, 1557'den 1908'e kadar medreseler duraklama, gerileme ve çökme dönemlerini geçirmişlerdir. Bununla birlikte bu dönemde, Tanzimat'tan sonra açılan ve vaiz yetiştirmek üzere kurulmuş bir ihtisas medresesi olan Medresetü'l-Vaizîn'de ise, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, usûl-i fıkıh gibi derslerin yanı sıra, felsefe, mantık, psikoloji, ahlâk, metafizik, felsefe tarihi, İslâm felsefesi dersleri de yer almış, bu dersler Mehmet Ali Aynî tarafından verilmiştir.⁷³

Felsefe derslerinde okutulan *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eser Esîrüddin Mufaddal İbn Ömer el-Ebherî'ye aittir.⁷⁴ Bu eser *Şifâ*, *Necât*, *İşârât* benzeri kitaplardan derlenmek suretiyle aklî ilimlere giriş mahiyetinde yazılan ve Osmanlı medreselerinde temel kaynak olarak okutulan bir kitaptır. *Kadımîr* şerhinin, *Lârî* hâşiyesi ile birlikte okutulduğu bilinmektedir. *Hidâyetü'l-Hikme* mantık, fizik ve metafizik bölümlerinden oluşmaktadır. Başlangıçta hikmetin tarifi yapılarak amelfî ve nazari hikmet ayırımına gidilerek tabiat bölümü önce üç fenne, onlar da fasıllara ayrılmaktadır. Atom nazariyesi, madde ve sûret, zaman, mekân, hareket, sükûn gibi kavramlardan sonra ikinci fen, felekler konusuna ayrılmıştır. Feleklerin hareketi, ay üstü âlem, oluş ve bozuluş olaylarından sonra üçüncü fende ay altı âlem, dört unsur, yeryüzündeki canlılar hakkında bilgi verilmektedir. İlâhiyat bahsinde ise birinci fende varlıkların kısımları, cüz-küll, birlik-çokluk, öncelik-sonralık, illet-ma'lûl gibi genel kavramlara yer verilir. İkinci fen Tanrı'nın sıfatları hakkında, üçüncü fen melekler ve ahiret hakkındadır. *Hikmetü'l-ayn* adlı eser Necmeddin el-Kâtibî el-Kazvîni tarafından kaleme alınmıştır, medreselerde felsefe alanında ikinci önemli eser olarak okutulmuştur. Bu eser de mantık, tabiat ve metafizik bölümlerinden oluşur. *Kitâbu'l-mulahhas fi'l-hey'e*, *Şerhu'l-mulahhas fi'l-hey'e*, *er-Risâletü'l-fethiyye fi'l-hey'e* gibi astronomi ve matematik alanında okutulan kitaplar tabiat (fizik) alanına girdiği için aklî bilimler ve felsefe alanında değerlendirilebilir.⁷⁵

Gazzâlî'den sonraki dönemde Fahreddin Râzî ve İcî gibi müteteklimlerle felsefleşen kelâm ilmi, Osmanlı'nın felsefî düşüncesini yansıtmak bakımından önem taşır. Zira Osmanlı medreselerinde en çok okutulan kelâm eserleri bu müteteklimlerin eserlerine Cürcânî ve Taftazânî'nin yazdığı şerhleridir. Nitekim bu eserlerde felsefe konularının kelâm kitaplarında ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı medreselerinde felsefe etkinliği hikmet derslerinin yanında

⁷³ Öktem, agm., s. 279; Cevat İzgi, *age.*, s. 135.

⁷⁴ Felsefede Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğinin 13. yüzyıldaki en başarılı temsilcilerinden olan Ebherî'nin özellikle *Hidâyetü'l-hikme* ve *İsagüci* adlı eserleri medreselerde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine pek çok şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkuddüs Bingöl, "Ebherî", *DİA*, c.10, s. 73-74.

⁷⁵ Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, s. 163-191; Kâdî Mîr el-Meybudî, *Şerhu ale'l-Hidâye fi'l-Hikme*, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1303; Necmeddin el-Kazvîni Kâtibî, *Hikmetü'l-Ayn*, thk: Abbas Sadri, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2005.

kelâm kitaplarında da devam etmiştir. Nitekim Nasîruddin Tûsî'nin *Tecrîdü'l-kelâm* adlı eserine Şemseddin İsfehânî'nin yazdığı *Şerhu't-Tecrîd* isimli eserine Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Hâşiyetu't-Tecrîd* adıyla yazdığı meşhur haşiyesi o kadar çok okutulmuştur ki, Hâşiyeyi Tecrîd medreseleri ismini ondan almışlardır. İcî'nin *Akâid-i Adudiye* adlı eseri, Celaleddin Devvânî'nin (ö. 1502) şerhiyle birlikte, İcî'nin *Mevâkıf* adlı eseri, Cürçânî'nin⁷⁶ bu metne *Şerhu'l-Mevâkıf* adıyla yazdığı şerhle, Kadı Beyzâvi'nin *Tavâliu'l-envâr* adlı eseri, Şemseddin İsfahânî'nin *Metâliu'l-enzâr* adıyla yazdığı şerhle birlikte okutulmuştur. Taftazânî'nin *Makâsıdu't-tâlibîn* adlı eserine kendi yazdığı *Şerhu'l-akâid* medreselerde çok okunmuştur. Neseffî'nin *Akâidu'n-Neseffîye* adlı eserine, Taftazânî'nin ve Hayalî'nin *Şerh-i Akâid-i Neseffîye* adlı eserleri de medreselerde çok okutulan kitaplardandır.⁷⁷

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde, felsefe ve hikmetin Osmanlı'da fetihten sonra daha önem kazandığını, aklî ve naklî ilimlerdeki tahsili ve bilgisiyle kişinin itibarının ölçüldüğünü söyler. Bu devirde felsefe ve dini ilimleri şahsında toplayan Şemseddin el-Fenâri, Kadızâde-i Rûmî, Hocazâde Muslihuddin, Ali Kuşçu, Mîrim Çelebi, Kınalızâde Ali Efendi gibi âlimlerin adlarını zikreder.

⁷⁶ Semerkant matematik-astronomi okulu, Mereğa matematik-astronomi birikimine konumlanmış, bu birikimi geliştirmiştir. Mereğa ile Semerkant arasında köprü isim ünlü kelâmcı Cürçânî'dir. Onun hem kelâmî anlayışının tabii, riyazî ve irfanî hikmete imkân tanınması hem de bizzat kendisinin *el-Mulahhas'a*, *et-Tezkire'ye*, *et-Tuhfe'ye*, *Usûlü'l-hendese'ye* önemli şerhler ve haşiyeler yazması 14. ve 15. yüzyıllarda İslâm dünyasında ilmi çalışmaları tetiklemiştir. Fazlıoğlu, "Osmanlı-Felsefe Bilim Arka Planında Semerkand Matematik ve Astronomi Okulu, s. 63, 64. Osmanlı medreselerinde okutulan Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri içeriği bakımından hemen bütün felsefî konuları içermektedir. Bilginin tarifi, kısımları, mantıktaki akıl yürütmeler, kıyas, tanım ve istidlal meselelerine dair mukaddimeler, varlık-yokluk, mahiyet, imkân-zorunluluk, illet-malul, birlik-çokluk gibi metafizik kavramlar, arazlar, cevherler, nefis, akıl, ilâhiyat ve metafizik, nübüvvet, meâd, imamet bahisleri ele alınır. Bk. Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Dârü'l-Cil, Beyrut 1997, c. I, III.

⁷⁷ Uzunçarşılı, *age.*, s. 24-27; Yazıcıoğlu, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, s. 144; Medreselerde akli ve nakli ilimlere dair okutulan kitaplar için bkz. Uzunçarşılı, *age.*, s. 20-31; Taşkoprülüzâde *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserinde mantık ve felsefeye dair kendi döneminde okuduğu kitapları şöyle zikreder: Mantık ilminden *Muhtasarı İsağûcî'yi* Hüsameddin Kâtî şerhiyle, Râzî'nin *Şerhu's-Şemsîyye'sini* Cürçânî'nin haşiyesiyle birlikte, Taftazânî'nin *Şerhu'l-akâid'ini* Molla Hayalinin haşiyesi ile, Mevlanazâde'nin *Hidâyetü'l-hikme* adlı eserini Hocazâde'nin haşiyesiyle, Mevlâna Mesut Rûmî'nin *Âdabu'l-bahs'ını*, İsfehânî'nin *Şerhu't-Tavâli* adlı eserini Seyyid Şerif'in haşiyesiyle birlikte, Taftazânî'nin *eş-Şerhu'l-mutavvel li't-telhîs* adlı eserini Seyyid Şerif'in haşiyesi ile, Ali Kuşçu'nun *Kitabu'l-fethiyye'sini*, Seyyid Şerif'in *Şerhu't-Tecrîd* adlı eserini vücûb ve imkân bahsine kadar, Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserini ilahiyat bahsinden nübüvvet bahsine kadar okuduğunu söyler. Daha sonra da müderris olunca *eş-Şerhu'l-Mutavvel*, *Havâşi Şerhi't-Tecrîd*, *Şerhu't-Tecrîd*, *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi okuttuğu kitapları nakleder. Taşkoprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007, s. 377-379.

Gerileme dönemiyle aklî ilimlerin de bu sürece dâhil olduğunu, şeyhü'l-İslâmlardan birisinin felsefe okumayı yasakladığı için pek azı dışında bu ilimlerin etkisinin azaldığını haber verir. *Mizânu'l Hak* adlı eserinde de Kanunî'ye kadar felsefe ve din ilimlerini uzlaştıran âlimlerin revaçta olduğunu Sultan Fatih'in kanunnâme çıkartıp *Hâşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevâkıf* dersleri okutulması şartını vakfiyesine yazdığını bildirir. Fakat sonra gelenlerin 'Bu dersler felsefiyattır.' diyerek engellediklerini, zaten okutulmakta olan *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini programlara koydurarak ilim alanında duraklamaya sebep olduklarını söyleyen Çelebi, ilmiye sınıfındaki bozulmadan dolayı ne felsefiyat, ne *Hidâye* ne de *Ekmel*'in kaldığını, hatta bunları okutacak olanların dahi kökünün neredeyse kurduğunu nakleder.⁷⁸ Ancak eserinin devamında öğrencilerin tıp, felsefe, matematik, derslerini okuduğunu, hatta 1645-1647 yıllarında mantıktan *Fenârî*, *Şerh-i Şemsiyye*, kelâmdan, *Şerh-i Makâsıd*, 1649-1650 yılları arasında hikmetten *Kadîmîr*'i okuttuğunu naklettiğine göre⁷⁹ 16. yüzyıldan sonra Osmanlı'da felsefe derslerinin tamamen ortadan kaldırıldığı anlaşılmamalıdır.⁸⁰ Ayrıca ilmî gerilemeden rahatsız olanların felsefe (hikmet) öğrenmek istediklerini söyleyen Kâtip Çelebi, "yoklama ve ders okutma sırasında kabiliyeti olan öğrencileri, Sokrat'ın Eflatun'u heveslendirdiği gibi 'varlıkların gerçeğini araştıran bilimi' öğrenmeleri için heveslendirdiğini" söyleyerek teşvik ettiğini bildirir.⁸¹

Nitekim 16. yüzyıldan sonraki âlimlerin otobiyografilerinden ve Fransız hükümetinin isteği üzere 1741'de kaleme alınan *Kevâkib-i Seb'a*'nın içeriğinden aklî ilimlerin, sonraki dönemlerde de Osmanlı medreselerinde okutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 16. yüzyıldan sonra aklî ilimler sahasında yetişmiş birçok

⁷⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Ziünân an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn* haz.: Şerafeddin Yaltkaya-Rifat Bilge, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c. I, s. 680; Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 9; Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, s. 38. Kâtip Çelebi Kadızâde'nin tefsir okurken aklî ilimlerle ilgili yerlere geldikçe "Kelâm felsefe fülse değer mi? Ana sarraf-ı keyyis baş eğer mi? Mantıkiler ölü ise gam değil. Zira onlar ehl-i imandan değil" deyip "Kadı burada felsefilik eylemiş" dediğini naklederek hocasının mantık ve felsefeye olan muhalefetine örnek vermek istemiştir. Ancak kişi "bilmediği nesnenin düşmanıdır" diyen hocasının bu tavrı benimsediğini anlatır. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak*, s. 124-125.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, s. 118-120.

⁸⁰ Hilmi Ziya Ülken'e göre, Molla Fenârî'nin *İlmü'l-mûzan*'ı, Hayâlî'nin muhtelif haşiye ve talikleri sûrî mantığı devam ve inkişaf ettirmiştir. Ancak Kâtip Çelebi bu devirde artık mantığın akıl oyunu haline geldiğini bildirir. Kendi devrindeki insanlar artık felsefe ve riyaziyatta dair konuları atlayarak yalnızca kelâm ve sûrî mantık alanında kalmışlardır. Bunu sebebi Osmanlı Devleti Kanunî'den sonra teokratik bir devlet olmaya başlamıştır. Dolayısıyla ilim gayretleri dinî bir gaye etrafında toplanmıştır. Diğer sebep de Osmanlı Devleti'nin Hindistan yolu bulunduktan sonra Akdeniz'deki diğer tüccar memleketlerle birlikte transit yolu ve iktisadi ehemmiyeti kaybetmesine dünya sıklet merkezinin Atlas denizine geçmesidir. Bu nedenle İbn Sînâ ile mükemmel bir usul halini alan mantık sırf kelime oyunundan ibaret bir tefekkür halini almıştır. Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, s. 176.

⁸¹ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak*, s.10, Sözen, agm., s. 12.

âlim vardır. Bunların bazıları şunlardır: Süleyman el-Felekî (ö.1582), Takıyyüddin er-Râşid (ö.1585), Ali b. Veli Hamza el-Mağribî (ö.1614), Davud el-Antakî (ö. 1599); 17. yüzyılda el-Ermeyünî, Receb b. Hüseyin el-Felekî (ö.1670), er-Rudânî (ö. 1683), Tezkereci Köse İbrahim Efendi (17.yüzyıl sonu), Münecçimek Şekibi Muhammed Efendi (ö.1667), Ebu Bekir ed-Dımeşkî (ö.1692), 18. yüzyılda Rıdvan el-Felekî, Mustafa Zeki el-İstanbulî (ö. 1734), el-Kilerci (ö.1740), Yanyalı Esad Efendi (ö. 1730) ve oğlu Bedreddin Muhammed b. Esad el-Yanyavî (ö. 1733), İbrahim Hakkı Erzurumî (ö.1780), Ramazan el-Hanekî (ö. 1747), Abbas Vesîm Efendi (ö. 1760), Müftizâde Yenişehirli Muhammed Said (ö. 1767), Hasan el-Cebertî (ö 1774), Gelenbevî İsmail Efendi (ö. 1791), Mustafa el-Hayyat el-Vefâî (ö. 1789), Halifezâde İsmail Efendi (ö. 1790), 19. yüzyılda Hüseyin el-Hüsni (ö. 1790), Abdülkerim b. Hüseyin el-Amasî (ö. 1850), Şânizâde Atâullah, Mustafa Behçet Efendi, Hoca İshak Efendi (ö.1834).⁸²

Felsefenin en canlı olduğu devirde riyaziyat da önemli bir ivme kazanmıştır. Hesabın kökleri Hint ve Yunanlılarda olmasına rağmen onu rasyonel ilim haline getiren İbn Türk el-Cilî, Meruzî, İbn Harezmi, el-Birûnî, Nasîrüddin Tûsî, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Mîrim Çelebî gibi Türk bilginler olmuştur.⁸³ Mağrib mektebinde İbn Arabî ve Sadreddin Konevî etkisi bütün Anadolu'da hissedilmiştir. Zıt fikirleri uzlaştırmak temayülü Türk felsefesinin hâkim bir vasfı olduğu için, İbn Arabî felsefesi de Fârâbî ve İbn Sînâ'daki uzlaştırma anlayışını canlandırır. Hatta daha ileriye götürür. Burada birbirinden aykırı olan felsefe cereyanları değil, akıl ve iman, iman, ilim ve din, zahir ve batın, hürriyet ve zaruret de telif edilmiştir. Maşrik mektebini ise Necmeddin Kübra (ö. 1221) ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 1273) temsil eder.⁸⁴

3. Mantık ve Felsefe Derslerinin Osmanlı Düşüncesine Katkıları

İslâm dünyasında ortaya çıkan düşünce hareketleri kelâm, tasavvuf ve felsefe olmak üzere başlıca üç alanda gelişme göstermiştir. Bunlardan ilk ikisi Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu iman esaslarını ve ahlâk ilkelerini temel aldığı halde felsefe, antik ve Helenistik düşünce mirasını araştırmalarına temel yapmakla birlikte ele aldığı ontolojik, epistemolojik, etik ve teolojik problemleri kendine özgü yöntemlerle yorumladığı için çok farklı sonuçlara ulaşmıştır. Felsefe bir problem etrafında geliştirilen tutarlı, eleştirici ve temellendirici sistematik düşünce şeklinde anlaşılacak olursa kelâmı, nazarî tasavvufu ve fıkıh usulünü de İslâm felsefesi kapsamında mütalaa etmek gerekir.⁸⁵ Ayrıca 19. yüzyıldan önce İslâm dünyasında felsefe denilince genellikle mantık, metafizik, fizik, ahlâk, siyaset, astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi bugün önemli bir kısmı felsefe dışında kalan birçok

⁸² Baltacı, *age.*, s. 86.

⁸³ Ülken, *age.*, s. 179-180.

⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken, *age.*, s. 238-241, 255, 261.

⁸⁵ Mahmut Kaya, "Felsefe", *DİA*, c.12, s.312.

disiplini ihtiva eden bir bilimler bütünü akla gelmektedir. Aslında bu dönemde felsefe literatürü arasında sayılmayan tarih, coğrafya ve edebiyat gibi ilimler çağdaş İslâm felsefesi incelemelerinin malzemelerini teşkil etmektedir.⁸⁶ O halde mantık ve felsefe derslerinin etkilerini değerlendirirken bu genel çerçevenin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim Osmanlı düşüncesinin gelişim süreci bu eklektik yapının tekâmülüyle paralellik arz etmektedir.

Gerek Osmanlı âlimleri gerekse ondan önceki Anadolu Selçuklu âlimleri çoğu zaman yüksek tahsillerini Suriye, Mısır veya İran ve Orta Asya'daki medreselerde yapmışlardır. Suriye ve Mısır'da dinî ve hukukî ilimlerde tefsir hadis, tarih edebiyat ve kavaide dair olan ilimler İran ve Maverâünnehir medreselerinde ise riyaziye, heyet, kelâm ve felsefeye dair olan ilimler revaçta olduğu için her iki yönden Anadolu'ya gelen âlimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde öğretim yapmışlardır. Böylece 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı'da dinî ve hukukî ilimlerde ayrıca kelâm, matematik, felsefe ve astronomide yüksek değerlerde ilim adamı yetişmiş ve bunlar eserleriyle sonraki asırlarda da şöhretlerini muhafaza etmişlerdir.⁸⁷ Osmanlı ilk dönem bilginlerinin karakteristik niteliği sûfi ve fakîh olmalarıdır. Çok yönlü bilim adamları ise II. Bayezid Devrinde (1389-1402) görülmeye başlamıştır.⁸⁸ Aklî ilimler ve felsefenin önemine binaen Kadızâde-i Rûmî *Şerhu'l Eşkâlî'l-Te'sis* isimli eserinin önsözünde, kâinatın yaratılışını ve sırlarını düşünen filozofların, dinî meselelerde fetva veren fakihlerin, devlet işini yürüten memurların ve yargı işi gören kadıların geometri bilmelerinin gerekliliğine işaret ederken bilimin felsefî, dinî ve dünyevî sahalardaki lüzumunu göstermiştir.⁸⁹ Molla Hüsrev ve Fatih Sultan'ın emriyle matematik âlimi Nasîrüddin Tûsî'nin *Esasü'l-İktibas* adlı eseri Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilip öğrencilere hediye edilmiştir. Bu kitabın mukaddimesinde hikmetin, yani felsefenin bir nimet ve bu nimetin doğruya inanmak, doğru sözü söylemek ve hayrı işlemekten ibaret olduğu ifade edilmektedir.⁹⁰ Gazzâlî'nin fıkîh metodolojisine ait *Mustasfa*'nın başında mantığın fıkîh usulüne şâmil olduğu görülmektedir. Yani fikhî konularda nazar, aklî konularinkinden çok farklı olmayıp, belki şekil bakımından bir farklılık söz konusudur. Bu sebeple mantık aklî olsun fikhî olsun nazarî ilimlerin hepsinde gereklidir. Gazzâlî'nin dediği üzere bu konuları bilmeyenin ilmüne güvenilmez.⁹¹

Osmanlı düşüncesinin oluşum döneminde eserleri ve fikirleriyle bu düşüncenin kuruluşunu hazırlayan şahsiyetlerin çoğunun İbn Sînâ-Gazzâlî ya da Fahreddin Râzî-Nasîreddin Tûsî geleneğinin temsilcileri oldukları görülmektedir.

⁸⁶ Harun Anay, "Felsefe/ Literatür", *DİA*, c.12, s. 320.

⁸⁷ Uzunçarşılı, *age.*, s. 227.

⁸⁸ Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, sayı: 33, Ankara 2000, s. 35.

⁸⁹ İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", s. 484.

⁹⁰ M. Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", s. 344.

⁹¹ Necip Taylan, *Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 121.

Bunlardan bir kısmı eserleri ve öğrencileri aracılığıyla bu düşüncenin oluşumuna katkıda bulunmuşlar, bir kısmı da bizzat bu bölgelerde yaşayarak dersler vermek, devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmak ve halkın arasına katılıp onları yetiştirmek suretiyle bu geleneğin teşekkülüne hizmet etmişlerdir.⁹² Sünnî İslâm düşüncesi alanında Fahreddin Râzî'nin, Şîî İslâm düşüncesi sahasında da Nasîruddin Tûsî'nin gerek İbn Sînâ'nın eserlerine yazmış oldukları şerhlerle ve gerekse kendi eserleriyle Meşşâî felsefeyi dinî bilimlerin hemen her alanına yaymaları sebebiyle Aristoteles felsefesinin belli konuları kelâm ilminin temel problemleri arasında yer almıştır. Dolayısıyla başta Râzî olmak üzere Kadı Beydavî (ö.1292), Adudiddin el-İcî, Sa'deddin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcanî, Celâleddin Devvanî gibi bilginler felsefî terminoloji içinde yeni bir kelâm modeli geliştirmişlerdir.⁹³ Gazzâlî sonrası dönemde, oluşan bu yeni düşünce akımları, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerine rastlamakta ve devletin kuruluş döneminin fikrî yapısı üzerinde etkili olmaktadır. Bu anlayış zamanla, Ferîdüddin-i Attar (ö.1233), Sadi-i Şirâzî (ö.1291), Mevlânâ Celâleddin-i Rumî (ö.1273), Yunus Emre (ö.1321), Hacı Bektaş-ı Veli (ö.1337), Hacı Bayram Veli (ö.1430), Molla Cami (ö.1492) gibi düşünürler vasıtasıyla bir hayat felsefesi haline dönüştürülmüştür. Ayrıca Şehabeddin Sühreverdî (ö.1191), Muhyiddin İbnu'l-Arabî (ö.1240) ve Sadreddin Konevî (ö.1272) kanalıyla geliştirilmiş bulunan vahdet-i vücûtu anlayış, Osmanlı Devleti'nin yönetim mekanizmalarından medreselerine kadar hemen her alanında hâkim bir konuma gelmiştir.⁹⁴

Osmanlı dönemi düşünürleri birçok selefleri gibi *Tehâfütü'l-felâsife* süzgecinden geçmiştir. Metafizik bir yana bırakılırsa teorik hikmetin matematik ve fizik şubeleri ile pratik hikmetin ahlâk, iktisat ve siyaset şubelerine ilişkin felsefî görüşlerin büyük bir kısmı Osmanlı literatürünün âdeti her köşesine sinmiş ve felsefî öğretilerin tamamı ise çeşitli ortamlarda okunmuş ve okutulmuştur.⁹⁵

⁹² Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", s. 36. Nitekim İbn Sînâ'nın felsefesi özellikle, öğrencisi Behmenyâr b. Merzuban (ö.1267) ile yayılmış, daha sonra öğrencileri vasıtasıyla Nasîruddin Tûsî'ye ulaşmıştır. Tûsî'nin öğrenci silsilesinden olan Necmeddin Katbî el-Kazvinî ve Kutbeddin Şirâzî, 13. yüzyıldaki fikrî anlamdaki yeni bir oluşumun Şîî İran bölgesi ile Sünnî Memlûk ve Osmanlı sahasına taşınmasında aktif rol oynamışlardır. Karlığa, agm., s. 32-33.

⁹³ Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve On sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", *Bilim-Felsefe-Tarih*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, sayı:1, s. 290.

⁹⁴ Karlığa, *age.*, s. 291-292. Benzer ifadeler için bk. Uzunçarşılı, *age.*, s. 76-77.

⁹⁵ Remzi Demir, *Osmanlı İmparatorlu Döneminde Türk Felsefesi*, Lotus Yayınları, Ankara 2005, c. I, s. 72. Gazzâlî *el-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserinde matematiksel bilimlerin (aritmetik, geometri, astronomi, musiki) dinî yönden herhangi bir sakıncasının olmadığını belirtmesine karşın, bunlarla uğraşan kişilerin matematiksel bilimlerin kesinliğine ve kanıtlarındaki açıklığa hayran kalarak, hâkimlerin bütün ilimlerin güvenilir olmak bakımından matematiksel bilimlere benzediğini düşüneceklerini ve böylece doğru yoldan çıkacaklarını bahane ederek bunları kısıtlaması, Osmanlı düşünürlerini bu tür bilimlere büyük alaka ile yönelmekten ve onları öğretmekten alıkoymamıştır. Bk. Demir, *age.*, s. 72.

Felsefileşmiş kelâm ile tasavvuf kültürünün yoğurduğu Osmanlı düşünce geleneği İbn Sînâ öncesi klasik kelâm yahut felsefe yapma tarzından çok farklı bir seyir izlemiş her büyük medeniyette görüldüğü üzere yeni bir sentez arayışına yönelmiştir. Osmanlı düşünce tarihini genel İslâm düşüncesi mirası içerisinde araştırmaya değer kılan etken de burada yatmaktadır. Zira kelâmdan fıkhâ, tasavvuftan mantığa kadar Osmanlı düşünce tarihi, İbn Sînâ sonrası İslâm düşüncesinin sergilediği ana eğilimlerin bir buluşma noktası olma özelliğini taşımaktadır.⁹⁶

Fatih döneminde müspet ilimlere alâkanın artmış olmasının yanı sıra asıl felsefî ve ilmî düşünce birinci plana çıkmıştır. Bu bakımdan Fatih devrinde pek çok Latince eser Türkçe'ye çevrildiği gibi özellikle tıp, matematik astronomi dallarında yeni eserler yazılmıştır. Bunların içerisinde Ali Kuşçu İslâm felsefesi, kelâm, matematik ve astronomi ile ilgili eserler kaleme almış, derslerine önemli ilim adamları da katılmıştır. Matematikçi Hoca Sinan Paşa, Tokatlı Molla Lütü, Mirim Çelebi onun talebeleri olmuşlardır. Osmanlı devletinde astronomi bilimini kuran büyük Türk bilgini olarak tarihe geçmiştir.⁹⁷

Hendese, riyazat, coğrafya, tabiat bilimleri bilen ve bilmeyen müftülerin kararlarının çok farklı olacağını örneklerle açıklayan Kâtip Çelebi felsefe ve aklî bilimlerin medreseler için gerekliliğini anlatmaya çalışmıştır. O, aklî siyaseti yüksek felsefenin bir bölümü olarak görmekte hem şer'î hem de aklî siyasetin temelini adâlet olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁹⁸ Eleştirici yaklaşımı, aklî ilimleri desteklemesi felsefeden yana müspet tavır alması, ilimlerin her alanında bilgi sahibi olunması gibi düşünceleriyle o, Batı-Doğu ilimleri arasındaki duvarı yıkmaya çalışan bir düşünür olarak Osmanlı ilim Rönesans'ının müjdecisi olarak görülmelidir.⁹⁹ Kanuni zamanında sadrazamlık yapan Lütü Paşa (ö.1563) *Asafname* adlı eserinde Sadrazamın kindar ve mal düşkünü olmaması ve padişaha uygun tedbirleri çekinmeden söylemesi gerektiğini anlatmaktadır. Nâima da (ö. 1716) devletlerin doğuşu, gelişimi, ortadan kalkışına dair siyaset teorisi geliştirmiş tarih felsefesi ve siyaset felsefesine dair birikimlerini paylaşmıştır.¹⁰⁰ Ahmedî (ö.1413), Muhammed Bîcan (ö.1455), Eşrefoğlu Rûmî (ö. 1484), Fuzûlî (ö.1556), Nev'î Efendi (ö.1598), Ziya Paşa (ö.1880), Mehmet Akif (ö.1936) gibi pek çok edebiyatçının eserlerinde de felsefî düşüncenin tesirleri görülmektedir.¹⁰¹

⁹⁶ İbrahim Kalın, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", *Yeni Türkiye*, Ankara 2000, sayı: 33, s. 44, 45.

⁹⁷ Halaçoğlu, *age.*, s. 139.

⁹⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1994, s. 108.

⁹⁹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 134.

¹⁰⁰ Akyüz, *age.*, s.112.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bolay, *age.*, s. 125; Demir, *age.*, s. 37-41, 78-86, 95-97.

Mantığı ilmin mi'yarı yapan burhan disiplinidir. Burhanî oluş sebebiyle felsefî ilimler kesin bilgiler verirler. Dolayısıyla burhana dayalı bilginin aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in ilmî tevlinin de imkânını sağladığı düşüncesinde olan İslâm filozofları, muayyen âyetler bakımından felsefî tevlin yalnızca imkânını değil gerekliliğini de savunmuşlardır. Felsefî tevil teorisi, yorumu gerektiren Kur'an ayetlerinin dine özgü bir dille ifade edildiği ve kesinlik arz eden burhanî bilgiyle açıklanabileceği varsayımı üzerine bina edilmiş, böylece felsefeye din ilmi bakımından hermenötik bir fonksiyon yüklenmiştir.¹⁰² Nitekim İbn Sînâ, Fahreddin Râzî gibi felsefî tefsir örneklerini kaleme alan Osmanlı'da temsilciler olmuştur. Bu eserler mantık ve felsefenin Osmanlı düşüncesindeki etkilerine örnek teşkil etmek bakımından önemlidirler. İbn Sînâ'nın İhlâs sûresine yazmış olduğu tefsire Osmanlı'da Celâleddin Devvânî, Ahmed el-Maraşî ed-Debbâğî (ö.1741), Mehmed el-Hâdimî (ö.1762) gibi âlimler hâşiye yazmıştır. Müstakil tefsir kaleme alanlar Fahreddin er-Râzî, Taşköprüzâde Ahmed Efendi, Kemal b. Muhammed el-Lârî (1508'lerde sağ), Mehmed Emin Şirvânî (ö.1627) ve Musa Kazım Efendi (ö.1920)'dir. Tam tefsirler içinde yorum yapan müfessirler ise Hâzin el-Bağdadî (ö. 1341), Burhaneddin el-Bikâî (ö.1480), Nimetullah Nahcivânî (ö.1514), Şeyhzâde Muhyiddin el-Kocavî (ö.1544), Şihabuddin el-Âlûsî (ö. 1854) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dır (ö.1942).¹⁰³

On ikinci ve 13. yüzyıllarda felsefî bir niteliğe bürünmüş tasavvuf İbn Arabî'nin öğrencisi Sadreddin Konevî'nin öğrencisi silsilesi vasıtasıyla Osmanlı bilim dünyasına taşınmıştır.¹⁰⁴ Vahdet-i vücud anlayışta önemli bir yeri olan Şeyh Bedreddin, Osmanlı mutasavvıflarını derinden etkileyen bir düşündürüdür. Osmanlı tasavvuf düşüncesi felsefî bir nitelik arz ederek 15. yüzyıl Şeyh Bedreddin (ö. 1420) ile başlayan 16. ve 17. yüzyılda Bayramî Melâmileri ile Halvetîliğin bir kolu olan Gülşenilerde görülen materyalist eğilimli düşünceyi temsil etmektedir. Diğer taraftan Mevlevilik, Nakşibendlik içinde yetişen Molla İlahî (ö. 1491), Aziz Mahmud Hüdayî (ö.1628), İsmail Hakkı Bursavî (ö. 1725) gibi mutasavvıflarca yürütülen düşünce Ehl-i Sünnet çerçevesi içinde kalmaya çalışmıştır.¹⁰⁵

¹⁰² İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 220.

¹⁰³ Ahmet Faruk Güney, *İbn Sînâ'dan Elmalî'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 47-131.

¹⁰⁴ İlhan Kutluer, "Hikmetü'l-İşrâk", *DİA*, c. 27, s. 523.

¹⁰⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Düşünce Hayatı (14.-17.Yüzyıllar)", s.189. Şeyh Bedreddin *Vâridat* eserleriyle felsefîleşmiş tasavvufu temsil etmektedir. Eserinde Allah, nübüvvet, ahiret, cennet, ceennem, ruh, melek, kâinatın mahiyeti gibi İslâm felsefesi ve kelâmın temel konularında mistik yorumlarla birlikte akılcı filozof tavırlarıyla konulara yaklaşmaktadır. Ona göre Allah ve kâinat özdeştir. Kâinat Allah'ın madde âlemindeki tezahüründen ibarettir; ezelf ve ebedîdir. Ruh denilen şey, insan bedeninin yaşama kabiliyetinden başka bir şey değildir. Cennet ve Ceennem kavramlarından öyle sanıldığı gibi madde âleminde olan şeyler anlaşılmalıdır Melek ise, çeşitli tabiat kuvvelerine verilen bir isimdir. Ocak, "Düşünce Hayatı (14.-17.Yüzyıllar)", s. 190.

On yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı medreselerinin bozulmaya başladığı, müderrisliklerin ve kadılıkların ehil olmayan kişilere rüşvet ve hatırla verildiği söylenmektedir. Bu durum ilmî seviyenin düşmesine ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya göre geri kalmasına yol açan etkenler arasında sayılabilir.¹⁰⁶ Nitekim Batı'da mantık 15-19. yüzyıllar arasında önceleri metodoloji sahasında, daha sonra da 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sembolik mantık adı altında büyük gelişmeler gösterirken Tanzimat'a kadar Osmanlı mantıkçıları bu önemli gelişmeden habersiz kalmışlardır.¹⁰⁷ Ancak devletin diğer müesseseleriyle birlikte ilmiye sınıfının da bozulması siyasî, iktisadî ve sosyal sebeplere dayanmaktadır. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi medreselerin bozulma sebeplerini ilme rağbetin azalmasına, mevâlîzâdelerin zuhuru ve kısa zamanda yükselmelerine, iltimasla ilmiye yoluna girilmesine, kadılık ve müderrisliğin rüşvetle verilmesine âlimlerle cahillerin ayırdeilmemesine, telif eserlerin azalmasına, Kâtip Çelebi de aklî ve riyazî ilimlerin kaldırılmasına bağlamaktadır. Birçok Osmanlı düşünürü ise öğrenci sayısının çokluğu, başkaldırmalar, müderrisler arasındaki adil olmayan gelir dağılımı gibi sebepler öne sürmektedir.¹⁰⁸ Osmanlı'nın gerileme dönemindeki bütün olumsuzluklara rağmen Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde modernizm çalışmalarıyla birlikte felsefî düşüncede gelişmenin devam ettiği görülmektedir.

SONUÇ

Medreseler Osmanlı devletinde ilmî ve düşünce hayatını etkileyen en önemli unsurlardandır. Bu müesseseler, devlet ve toplumu belirli seviyelerde yönlendirerek, zamanında önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Dolayısıyla medrese programında yer alan derslerin içeriği ve işlenişi bu açıdan önem arz etmektedir. Nitekim dinî ve aklî ilimler çerçevesinde gerçekleştirilen tedrisat, hem teorik hem de pratik alanda Osmanlı düşüncesinin tekâmülünü sağlamıştır. Bu çerçeveden bakıldığında aklî ilimlerden sayılan mantık ve felsefe dersleri Osmanlı'da İslâm düşüncesinin devamı şeklinde gelişme göstererek, düşüncenin canlılığı için hizmet etmişlerdir. Bu süreçte Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Rüşd gibi İslâm düşünürlerinden Fahreddin Râzî, Tûsî, İcî, Ebherî, Kazvinî, Urmevî, Kudbüddin Râzî'yle Osmanlı'ya geçen, Taftazânî, Cürçânî, Hızırbey, Hocazâde, Hayalî, Ali Kuşçu, İbn Kemal, Taşköprülüzâde, Kınalızâde, Kâtip Çelebi, İsmail Gelenbevî gibi düşünürle devam edip gelişen gelenekselleşen bir mantık ve felsefe (-kelâm-tasavvuf) çizgisinden söz etmek mümkündür.

Pratik alanda sosyal hayatın gerektirdiği yöneticileri yetiştirmek suretiyle ülke insanına hizmet etmiş bir müessese olan medreseler, Osmanlı bilim ve

¹⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.138.

¹⁰⁷ Taylan, *Mantık*, s.79.

¹⁰⁸ Uzunçarşılı, *age.*, s. 67-71; İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları" s. 248.

düşüncesine katkıları minvalinde değer kazanmıştır. Bundan dolayı mantık ve felsefe derslerinin Osmanlı düşüncesinin oluşumundaki rollerini gözardı etmek Osmanlı felsefesini, kelâmını, tasavvufunu, hukukunu, siyasetini, sanatını, edebiyatını hatta tefsirini doğru anlamamak olur. Üstelik Osmanlıda kelâm, fıkıh, tefsir, tasavvuf, ahlâk gibi alanlarda felsefî unsurlar kullanılarak vücuda getirilen pek çok eser mevcuttur. Bu bakımdan mantık derslerinin bütün medrese eğitimi için hazırlayıcı bir unsur, felsefe derslerinin de hakikati anlama yolunda diğer düşüncelerin de olgunlaşmasında etkin bir faktör olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı düşüncesi dinî, hukukî, siyasî, edebî, ahlâkî, tarihî olmak üzere pek çok alanda felsefî düşüncenin etkisi altında kalmıştır. Her ne kadar pür felsefe etkinliğinden tam anlamıyla söz etmek mümkün olmasa da gerek kelâma dair yazılan eserlerde gerek felsefî risâlelerde veya müstakil eserlerde üst seviyede felsefî tartışmalara yer verildiği görülmektedir. Nitekim Osmanlı düşüncesinde felsefe, kelâm ve tasavvuf iç içe geçmiş bir bütünün parçaları gibi işlev görmüştür. Mantık ve felsefe derslerinin sürekliliği, Tehâfüt geleneğinin devam etmesi, kelâm kitaplarında felsefenin varlığını ikâme ettirmesi gibi etkenlerle tabiat felsefesi, metafizik, bilgi felsefesi, nedensellik gibi konularda felsefe tartışmalarının yapılabilmiş olması, Osmanlı düşüncesinin canlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla ‘devlet-i ebed müddet’ anlayışı çerçevesinde daha çok pratik kaygıların önem taşıdığı Osmanlı’da, felsefe ve aklı ilimlere ilişkin zaman zaman olumsuz yargılar olmasına rağmen, mantık ve felsefenin Osmanlı düşüncesinin temel unsurlarından sayıldığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1994.
- ANAY, Harun, “Felsefe/ Literatür”, *DİA*, c.:12, ss.319-330, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- ARSLAN, Ahmet, *İbn Haldûn*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- AYDIN, İbrahim Hakkı, *Fârâbî’de Bilgi Teorisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- AYNÎ, Mehmet Ali, “Türk Mantıkçıları”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1928; “Türk Mantıkçıları”, *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, sad.: Naim Şahin, sayı: 17, ss. 344-352, Konya 2005.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, M.Ü.İ F. Yayınları, c.: I, İstanbul 2005.

- BOLAY, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi*, Dergâh Yayınları, c. I, İstanbul 2009.
- BİNGÖL, Abdulkuddûs, “Ebherî”, *DİA*, TDV Yayınları, c.:10, ss., 73-74, İstanbul 1994.
- _____, “Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, (IRCICA), ss. 63-74, İstanbul 2001.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984.
- CEVİZCİ, Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara 2010.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. I-III, Dârü'l-Cil, Beyrut 1997.
- ÇAPAK, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Elis Yayınları, Ankara 2005.
- DEMİR, Remzi, *Osmanlı İmparatorlu Döneminde Türk Felsefesi*, C. I, Lotus Yayınları, Ankara 2005.
- DURUSOY, Ali, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2008.
- EBHERÎ, Esirüddin, *İsagûcî*, çev.: Hüseyin Sarioğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- FAHRÎ, Macid, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.
- FÂRÂBÎ, *İhsâu'l-Ulûm*, çev. Ahmet Ateş, MEB. Basımevi, İstanbul 1990.
- EMİROĞLU, İbrahim. “Mantık”, *DİA*, c.: 28, ss. 18-28, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- _____, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2009.
- FAHRÎ, Macid, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Osmanlı-Felsefe Bilim Arka Planında Semerkand Matematik ve Astronomi Okulu”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, c. I, ss. 1-66, İstanbul 2003.
- _____, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde Siyasi Metin Olarak Kelâm Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.: I, sayı: 2, ss. 379-398, İstanbul 2003.
- _____, “Osmanlılar-İlim ve Kültür” *DİA*, c.: 33, ss. 548-556, İstanbul 2007.
- GAZZÂLÎ, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, çev.: Hilmi Güngör, MEB. Basımevi, İstanbul 1990.
- GUTAS, Dimitri, *İbn Sînâ'nın Mirası*, çev.: Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- GÜNEY, Ahmet Faruk, *İbn Sînâ'dan Elmalî'ya İhlas Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, Basılmamış Doktora Tezi (M.Ü. Sosyal Bilimler Ens.), İstanbul 2008.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

İBN HALDÛN, *Mukaddime*, çev.: Zakir Kadiri Ugan, c.: II, MEB. Yayınları, İstanbul 1988.

İBN SÎNÂ, *Metafizik*, çev.: Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

_____, *İşârât ve't-Tenbihât*, çev.: Ali Durusoy, Muhiddin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005..

_____, *Kitabüş-Şifa/Mantığa Giriş*, çev.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları” *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999.

_____, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, sayı: 33, ss.481-489, Ankara 2000.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese, Osmanlı Dönemi” *DİA*, c.:28, ss. 327-333, TDV Yayınları, İstanbul 2003.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (Riyazi İlimler, C. I, Tabii İlimler, C. II), İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

KALIN, İbrahim, “Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye*, sayı: 33, ss. 41-46, Ankara 2000.

KARLIĞA, Bekir, “Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve On sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim-Felsefe-Tarih*, sayı:1, ss. 277-331, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.

_____, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, sayı: 33, ss. 31-40, Ankara 2000.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn*, haz.: Şerafeddin Yalçınkaya-Rifat Bilge, c.:I, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

_____, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, MEB. Yayınları, İstanbul 1993.

KÂTİBÎ, Necmeddin el-Kazvîni, *Hikmetü'l-Ayn*, thk: Abbas Sadri, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2005.

KAYA, Mahmut, “Felsefe”, *DİA*, c.:12, ss. 312-319, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

KAYACIK, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine*, Yeni Türkiye, Ankara 2000.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Bilge Yayınları, İstanbul 2004.

KİNDÎ, *Felsefî Risaleler*, çev.: Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

KUMEYR, Y., *İslâm Felsefesi'nin Kaynakları*, çev.: Fahreddin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul 1992.

KUTLUER, İlhan, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

_____, “Hikmetü'l-İşrâk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 27.

- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- MEYBUDÎ, Kâdî Mîr, *Şerhu ale'l-Hidâye fi'l-Hikme*, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1303.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Düşünce Hayatı (14.-17.Yüzyıllar)” *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖKTEM, Ülker, Osmanlı Medreselerinde Felsefe, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı: 15, ss. 271-288, Ankara 2004.
- ÖZLEM, Doğan, *Mantık*, Anahtar Kitaplar Yayınları, İstanbul 1994.
- SÖZEN, Kemal, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Tutumu”, *Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 14, ss. 1-23, Isparta 2005.
- TAFTAZÂNÎ, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007.
- TAYLAN, Necip, *Mantık*, Marifet Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri*, Ülken Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY., İstanbul 2007.
- YAZICIOĞLU, M. Sait, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.